

1918-ci il may ayının 28-də Tiflisdə türk-müsəlman Şərqində ilk demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) elan edilməsi azərbaycanlıların ilk növbədə yüksək milli ideyaya və yenilikçi düşüncə tərzinə malik olmasının bariz göstəricisidir. Dünyəvi dövlət modelinə əsaslanan və milli dövlətçilik istiqamətində çoxsaylı işlər həyata keçirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkədə dini sahənin inkişafına da xüsusi qayğı ilə yanaşmış, dövlət-din münasibətlərinin formalaşmasında, cəmiyyətin sosial-mədəni həyatında müsbət tendensiyaların bərqərar olmasında ciddi addımlar atmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müsəlman ruhaniliyinə dair siyasəti hələ istiqlal hərəkatı dövründə formalaşmağa başlamışdır. Milli hərəkatın liderlərinin islama münasibəti, müstəqil dövlətçiliyin ideoloji-mənəvi əsaslarından biri kimi islam dininə xüsusi önəm vermələri istiq

riyyatini təşkil etdiklərindən daha ziyadə fədakar və daha ziyadə mü-təəmmil bulunmalıdırlar".

Müstəqilliyin ilk günlərindən etibarən hökumətin dini siyasətini həyata keçirmək məqsədilə müəyyən işlər görüldü. 1918-ci il iyun ayının 17-də Gəncədə təşkil olunan II hökumət kabinetində Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərlik etdiyi Xalq Maarifi və Dini Etihad Nazirliyi yaradıldı. 1918-ci il sentyabrın 17-də hökumət Gəncədən Bakıya köçdükdən sonra - oktyabrın 6-da hökumət kabinetində dəyişiklik edilərək həmin nazirlik Sosial Təminat (Himayədarlıq) və Dini Etihad Nazirliyi adlandırıldı. Musa bəy Rəfiyev isə nazir təyin olundu.

1918-ci il dekabr ayının 26-da Fətəli xan Xoyski üçüncü hökumət kabinetini təşkil edərkən Himayədarlıq Nazirliyi müstəqil nazirlik kimi təsis olunmuş, dini etihad məsələləri yenidən Xalq Maarifi Nazirliyi

gər məsələlərdə olduğu kimi, vicdan azadlığı problemi sahəsində də demokratik mövqedə dayanaraq dinə biganə yanaşan, yaxud dini qəbul etməyənlərin cəzalandırılması və ya hüquqlarının məhdudlaşdırılması üçün tədbirlər görməmiş, əksinə, dindarlarla dinə inanmayan ateist və-təndaşların dinc, yanaşı yaşaması üçün şərait yaratmışdır. Hər kəsin istədiyi dinin qaydalarına riayət etmək, dini mənsubiyyətini dəyişmək, dini təşkilatların işində sərbəst iştirak etmək, habelə heç bir dini qəbul etməmək, dindarların heysiyyətinə toxunmamaq prinsipini əsas götürmüşdür. Dinindən və millətindən asılı olmayaraq ölkənin bütün vətəndaşlarına eyni gözlə baxan M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi: *"Əgər Azərbaycanda milli hökumət möhkəmlənsə, ölkədə istənilən müsbət ideyalar həyata keçəcəkdir"*.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin dini sahədə həyata keçirdiyi ən önəmli

lارının yığıncağı çağırıldı. Müfti Hüseyin Qayıbzadənin 1917-ci ildə vəfatı həm də çar Rusiyasının dağıldığı illərə təsadüf etdiyindən yerinə yeni müfti təyin edilməmişdi. Müftinin vəzifəsini Mustafa Əfəndizadə icra edirdi. 1918-ci il oktyabrın 30-da Şeyxülislamın imzası ilə hökumətə 367 nömrəli təkliflər məktubu ünvanlandı. Təkliflər 4 bölümdən ibarət idi:

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti hüdudları daxilində "Məşixət-i İslamiyə" adı altında ruhani idarəsi təsis edilsin və ona Türkiyədə mövcud olan Məşixət kimi tam müstəqillik verilsin;

2. 7 sentyabr tarixli 311 sayılı təqdimatda göstərilən Məşixətin iki sədrindən, hər iki idarənin birləşdirilməsi məqsədilə birinə Şeyxülislam, digərinə müstəşar, yaxud müşavir adı verilsin;

3. Şeyxülislam iclaslarda iştirak etmək hüququ ilə rəsmən Nazirlər Şurasının üzvü hesab edilsin;

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakın işğaldan azad olunmasından sonra "Məşixət-i İslamiyyə"nin də Bakıya köçürülməsi qərara alındı. Molla Məhəmməd Pişnamazzadə səhhəti ilə əlaqədar 10 dekabr 1918-ci ildə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri və şeyxülislamlıq vəzifəsindən istefa verdi. Sosial təminat və dini etiqad naziri Musa Rəfibəylinin sərəncamı ilə 48 yaşlı Axund Ağa Əlizadə Qafqaz müsəlmanlarının birgə idarəsinin sədri və şeyxülislam təyin olundu. Beləliklə, müsəlmanların dini işlərinin idarə edilməsində bir-birinə münasibətdə muxtar, ikili sünni-şie ruhani rəhbərliyi aradan qaldırıldı, Qafqaz müsəlmanlarının vahid idarəsi yaradıldı. Şeyxülislam idarənin rəhbəri, yəni Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin başçısı, müfti isə onun müavini oldu. Şeyxülislam Ağa Əlizadə bolşevik işğalından sonrakı dövrə qədər öz vəzifəsində qaldı. Müfti vəzifəsini isə onun müavini Mustafa Əfəndi Əfəndizadə apardı.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ölkə daxilində həyata keçirdiyi dini siyasəti bir tərəfdən dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində böyük rol oynamış, digər tərəfdən məzhəbçilik şüurunun aradan qalxmasında və cəmiyyətin sosial-mədəni həyatında istiqlalçılıq məfkurəsinin inkişafına şərait yaratmışdır.

Qeyd edək ki, əsrlər boyu Cənubi Qafqazda, o sıradan Azərbaycanda baş verən istiqlalıyyət savaşları və milli azadlıq hərəkatında islam dininin və müsəlman din xadimlərinin rolu böyük olmuşdur. Cümhuriyyət hökuməti bunu nəzərə alaraq, yaranmış ilk gündən Milli Ordu sıralarında əsgərlərin mənəvi-əxlaqi baxımdan ruhlandırılmasını təmin etmək məqsədilə orduda hərbi mollaların fəaliyyətini təmin etmişdir. Onlar həm dini mərasimlərin və ritualların icra edilməsinə rəhbərlik edir, həm də əldə silah əsgərlərlə çiyin-çiyinə döyüşürdülər. Hərbi mollalar hətta bolşevik işğalının ilk illərində də "qırmızı mollalar" adı altında fəaliyyət göstərmişdir.

Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən Cümhuriyyət hökuməti hərbi hissələrdə hərbi mollaların fəaliyyətini diqqətdə saxlayır, Hərbi Nazirlik və Məşixət İdarəsi daim hərbi mollalarla məşğul olurdular. Milli Orduda hərbi mollalara birbaşa rəhbərliyi Hərbi Nazirliyin Baş Hərbi Mollası həyata keçirirdi. Rəsmi sənədlərdə verilən məlumatlardan aydın olur ki, Cümhuriyyət dövründə Baş Hərbi Molla vəzifəsini Baratzadə adlı şəxs icra etmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Cümhuriyyət xadimləri öz mənəvi ideyalarına sadiq qalaraq milli və dünyəvi dəyərlərlə yanaşı, islam dininə də xüsusi önəm verirdilər. Cümhuriyyətin bayrağında milli və dünyəvi dəyərləri ifadə edən mavi və qırmızı rənglərlə yanaşı, islam dininin rəmzi olan yaşıl rəngin də əks olunması islam sivilizasiyasına verilən dəyərin bariz nümunəsi idi.

Cümhuriyyətin mövcud olduğu dövrdə islam dini, tolerant dəyərlər, vicdan azadlığı, qeyri-müsəlmanlara münasibətdə liberal münasibət dövlətin təməl dayaqlarından hesab olunsa da, dövlət sistemində din əqidə idi, lakin hakimiyyət deyildi. Dünyəvilik prinsipləri əsasında qurulan Cümhuriyyət idarəçiliyində dini qanunlar iştirak etməsə də, din dövlət tərəfindən himayə olunurdu. Bunun nəticəsi idi ki, Cümhuriyyət dövründə cəmiyyətin sosial-mədəni həyatında dini qarşıdurmalara və məzhəb ziddiyyətlərinə rast gəlinmirdi. Həmin dövr həmçinin cəmiyyətdə milli şüurun formalaşmasında, dövlət və din münasibətlərinin qurulmasında milli-demokratik ziyalıların elmi-nəzəri və ideoloji baxışlarının rolu böyük olmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ölkə daxilində həyata keçirdiyi dini siyasət bir tərəfdən dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində böyük rol oynamış, digər tərəfdən məzhəbçilik şüurunun aradan qalxmasında və cəmiyyətin sosial-mədəni həyatında istiqlalçılıq məfkurəsinin inkişafına şərait yaratmışdır.

Mübariz AĞALARLI,
AMEA-nın Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

laliyyət elan olunandan sonrakı dövr üçün tutarlı zəmin yaratmışdı.

Cümhuriyyət dövründə ölkədə mövcud olan dini dəyərlər milli ideologiyanın tərkib hissəsi kimi qəbul olunmuş və dövlət bayrağında rəmzləşdirilmişdir. Həmçinin modern islamın banisi Cəmaləddin Əfqaninin irəli sürdüyü ittihadçılıq ancaq islam dini konsepsiyası kimi qalmamış, Azərbaycanda yeni və fərqli motivlərlə zənginləşmiş və milli dünyagörüşlə çulğalaşmışdı. Üstəlik, bu ideyanın tərəfdarlarından olan Əli bəy Hüseynzadənin təmsalında "Türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq" ideyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağında öz əksini tapmışdır.

Dünyəvi idarəçilik sistemi əsasında formalaşan Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasətində həm islam, həm də xristian dövlətlərlə sülh, dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasına önəm verildi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yeni parlamentin çağırılması ilə bağlı 1918-ci il noyabr ayının 29-da "Bütün Azərbaycan əhalisinə" adlı "Müraciətnamə"sində bəyan etmişdir: *"Bütün Azərbaycan vətəndaşları birləşərək millət və məzhəb bir vətənin övladlarıdırlar. Ümumi vətəndə müştərkə həyatlarını qurmaq və bərabərlikdə kəndi səadətlərini hazırlamaq üçün onlar yekdigərinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər. Bu xüsusda ən böyük məsuliyyət və ən ağır vəzifə bittəbi Azərbaycanın türklərinə və müsəlman cəməətinə düşəcəkdir. Onlar bu torpaq üzərində yaşayanların ən böyük əksə-*

nə həvalə olunaraq Xalq Maarifi və Dini Etihad Nazirliyi yaradılmış, Nəsim bəy Yusifbəyli nazir təyin edilmişdir. Nəsim bəy Yusifbəylinin 1919-cu il aprelin 14-də və dekabrın 22-də təşkil etdiyi dördüncü və beşinci hökumət kabinetlərində də Xalq Maarifi və Dini Etihad Nazirliyi birlikdə olmuş, nazir vəzifəsini dördüncü hökumət kabinetində Rəşid bəy Qaplanov, beşinci hökumət kabinetində isə əvvəlcə Həmid bəy Şahtaxtinski, sonra Nurməmməd bəy Şahsuvarov icra etmişdir.

Ölkədə dini sahənin inkişafına da xüsusi qayğı ilə yanaşan Azərbaycan Cümhuriyyəti dövlətlə dindar kontingent arasında münasibətlərin yüksək səviyyədə nizamlanması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. Dövlət idarəçiləri hesab edirdi ki, cəmiyyətdə siyasi və dini birliyin bərqərar olması üçün bu amilin əhəmiyyəti böyükdür.

İki ilə yaxın yaşamasına baxmayaraq, xalqın vicdan azadlığının təmin edilməsi məqsədilə mütərəqqi addımlar atılmışdır. Doğrudur, bu qısa vaxt ərzində milli hökumət və parlament vicdan azadlığı haqqında ayrıca dekret və ya qərar qəbul etməyə imkan tapmasa da, onun tutduğu mövqe aydın idi. Belə ki, dövlətçilik tariximizdə ilk Ana Yasa aktı olan İstiqlal Bəyannaməsində dini, sinfi, silki və cinsi mənsubiyyətdən asılı olmayaraq hər kəsə bərabər şəraitin yaradılması ideyasının öz təsbitini tapması, eləcə də Azərbaycanda yaşayan bütün konfessiya nümayəndələrinin parlamentdə təmsil olunması vicdan azadlığı məsələsinin cümhuriyyətin dövlətçilik fəaliyyətinin əsasını təşkil etməsi fikrini yaradır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti di-

tədbirlərindən biri də Tiflisdə fəaliyyət göstərən Güney Qafqaz ruhani idarələrinin Azərbaycana köçürülməsi oldu. Bölgədə cərəyan edən son dərəcə mürəkkəb hadisələri nəzərə alan hökumət Güney Qafqaz ruhani idarələrinin müvəqqəti paytaxtı olan Gəncəyə köçürülməsini məqsəduyğun hesab etdi. Hər iki ruhani idarəsinin rəhbəri Məhəmməd Pişnamazzadə və Müfti Mustafa Əfəndizadənin rəhbərlik etdiyi ruhani idarələri Xalq Maarifi və Dini Etihad Nazirliyinin şeyxülislam və müftiyə ünvanlanmış 10 avqust 1918-ci il tarixli 13-14 sayılı rəyinə əsasən, Azərbaycanın müvəqqəti paytaxtı olan Gəncəyə köçürüldülər.

Ruhani idarələri Gəncəyə köçürüldükdən sonra vahid dini idarənin yaradılması ideyası gündəliyə çıxarıldı. Vahid dini idarənin yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış edən məhz ruhani idarələrin rəhbərləri idi. Azərbaycanın din xadimləri hökumətin mövqeyini gözləmədən hər iki ruhani idarəsinin birləşdirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etdilər. Şeyxülislam və müftinin 1 sentyabr 1918-ci il tarixli birgə qərarı ilə hər iki dini qurum "Məşixət-i İslamiyyə" ("Müsəlman Şeyxləri") adı altında vahid bir idarədə birləşdirildi.

"Məşixət-i İslamiyyə"nin - vahid dini idarənin yaradılması Azərbaycanda dini məzhəb bölücülüyinə son qoymuş, rus siyasəti nəticəsində ayrı-ayrılıqda yaradılan, lazımi məqamda bir-birlərinə qarşı istifadə üçün nəzərdə tutulan bu məzhəb xarakterli idarələrin vahid islam prinsipləri əsasında fəaliyyəti istiqamətində addımlar atılmağa başlanmışdır.

1918-ci ilin oktyabrında Məhəmməd Pişnamazzadənin təşəbbüsü ilə həm şie, həm də sünni məzhəb başçı-